

MOTURIDIYLIK

THE MATURIDIYYA - الماتريدية - МАТУРИДИЗМ

Narsalarning asl mohiyatini
bilishga olib boradigan yo'llar - hissiy anglash,
rost xabar va aqlidir.

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матүридизм

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ

- Музаффар КОМИЛОВ** – тарих фанлари номзоди, доцент
- Нуриддин ХОЛИҚНАЗАРОВ** – Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий
- Шоазим МИНОВАРОВ** – Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази директори
- Давронбек МАХСУДОВ** – тарих фанлари доктори, доцент
- Зоҳиджон ИСЛОМОВ** – филология фанлари доктори, профессор
- Аҳаджон ҲАСАНОВ** – тарих фанлари доктори, профессор
- Шовосил ЗИЁДОВ** – тарих фанлари доктори, доцент
- Жамолиддин КАРИМОВ** – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
- Аҳмад Саъд ДАМАНҲУРИЙ** (أحمد سعد الدمنهوري) – илоҳиёт фанлари доктори
- Маҳмуд Эрол ҚИЛИЧ** (Mahmud Erol KILIÇ) – доктор, профессор, IRCICA Бош директори
- Назир Мухаммад АЙЁД** (نظير محمد عياد) – илоҳиёт фанлари доктори, Ал-Азхар мажмуаси Ислом тадқиқотлари академияси Бош котиби
- Режеп ТУЗЖУ** (Recep Tuzcu) – илоҳиёт фанлари доктори, профессор, Салжук университети ҳузуридаги Имом Мотуридий тадқиқот маркази директори
- Аширбек МУМИНОВ** – тарих фанлари доктори, профессор, IRCICA Бош директорининг дастурлар бўйича маслаҳатчиси
- Камалуддин Нурдин МАРЖУНИ** (Kamaluddin Nurdin Marjuni) – илоҳиёт фанлари доктори, Малайзия ислом фанлари университети кафедра мудири
- Дониёр МУРАТОВ** – тарих фанлари номзоди, доцент
- Одил ЭРНАЗАРОВ** – тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Ўзбекистон Республикаси Дин ишлари бўйича қўмитасининг 2023 йил 7 мартдаги 03-07/1503-сонли ҳулосаси асосида тайёрланди.

МУНДАРИЖА

Nigora Yusupova. Исломда гендер тенгликнинг ўзига хос тамойиллари	3
Shoislom Akmalov. Янги Ўзбекистон маърифий тақомилида илмий марказларнинг ўрни	12
Ilhomjon Bekmirzayev, Azamkhan Kambarov. “Ҳидоя” асарининг ёзилиш тарихи ва унинг турли тиллардаги таржималари	19
Nematulla Nasrullayev. Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг “Тавзиҳ” асари манбалари ҳақида	29
Muhabbatkhan Agzamova. “Тарих ар-Русул вал-мулк” асарида ислом манбалари асосидаги ривоятларнинг баён этилиши	41
Nigora Khakimova. “Маҳосин” асарида енгиллаштириш тамойилининг қўлланилиши ..	48
Bakhodir Daminov. Жамиятда диний мутаассибликни вужудга келтирувчи турли омиллар таҳлили	55
Bakhodir Pirmukhamedov. Маҳмуд Замахшарийнинг “Рабиъ ал-аброр” асарининг методологияси	65
Akhmadkhan Alimov. Мотуридий уламоларининг калом илми ривожига қўшган ҳиссаси	72
Abdulaziz Yakhshilikov. Сабаби нузул илми ривожланиш босқичларини тадқиқ этишнинг назарий масалалари	83
Ikhtiyor Abdurahmonov. “Шарҳ ат-Таъвилот” асари қўлёзмаларининг манбашунослик тавсифи	91
Mamurjon Erkayev. Ижара ақди билан боглик оятлар таҳлили	98
Nodir Shomirzayev. Реабилитация тушунчасининг шаклланиши ва диний реабилитациянинг ривожланиш тарихи	107
Ulugbek Jorayev. Туркия тарихида мотуридийлик таълимотининг ривожланиш босқичлари таҳлили	118
Jasurbek Abduqodirov. The role of Imam Maturidi's mausoleum in the development pilgrimage tourism in Uzbekistan	124
Pirnazar Rajapov. Saljuqiylar davlatining shakllanish jarayoni (1038–1157)	130
Абу Мансур Мотуридий (тарихий романдан парча)	140

Abdulaziz M. YAKHSHILIKOV,
Research fellow of the Imam Maturidi
International Scientific Research Center.
 11, A.Kadiri str 100011,
 Tashkent, Uzbekistan.
 E-mail: abduazizyaxshilik@gmail.com

DOI: 10.47980/MOTURIDIY/2023-1/10

САБАБИ НУЗУЛ ИЛМИ РИВОЖЛАНИШ БОСКИЧЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

THEORETICAL ISSUES OF RESEARCHING THE STAGES OF DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF ASBAB AN-NUZUL

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ ЭТАПОВ РАЗВИТИЯ НАУКИ ОБ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ НИСПОСЛАНИЯ

КИРИШ

Муҳаммад (с.а.в.) билан доимо бирга юрган саҳобалар табиийки, бошқалардан фарқли ўлароқ оятлар нозил бўлишига алоқадор сабаб ва ҳолатлардан кўпроқ воқиф бўлганлар. Шу боисдан ҳам улар динни теран тушуниш, унинг моҳиятини англаш борасида бошқалардан устун бўлишган. Масруқ ибн Абдулрахмон (ваф. 62/682) шундай дейди: “Муҳаммад (с.а.в.)нинг саҳобалари билан суҳбатдош бўлдим. Уларнинг ҳудди қўллар каби турлича эканларига гувоҳ бўлдим. Айрим қўллар бир кишининг чанкоғини қондирса, бошқаси икки кишини, учинчиси юз кишини чанкоғини қондиради. Шундай қўллар борки, бутун ер юзи аҳолисини ташналикдан халос этишга етарлидир” (Муҳаммад ибн Саъд ибн Манъ, 2001).

АСОСИЙ ҚИСМ

Сабаби нузул илми алоҳида илм сифатида ажралиб чиқиб, ҳозирги кўринишга келгунича бир қанча боскичлардан ўтган.

Пайгамбар (с.а.в.) ва саҳобалар даври.

Бу давр сабаби нузул илмининг юзага келишида илк боскич саналади.

Саҳобалар Қуръон маъноларини тўлиқ англаш мақсадида оятларни вазият билан боғлиқ

ҳолда ёдда сақлаб қолганлар. Бу борада улардан бир ғуруҳи пешқадим бўлганлар. Али ибн Абу Толиб (ваф. 40/661): “Аллоҳга қасамки, (Қуръонда) нима учун, қачон нозил бўлганини мен билмайдиган бирор оят йўқ. Раббим менга идрок этувчи қалб ва сўровчи тил инъом этган” (Муҳаммад Муҳаммад Абу Захв, 1984), деган. Бундан кўриниб турибдики, саҳобалар Қуръон оятларини ёдлаш билангина кифояланиб қолмай балки, шу билан бир қаторда, унга боғлиқ бўлган бошқа маълумотларни ҳам хотираларида сақлаб қолишга қатъа аҳамият берганлар. Бунинг тасдиғи сифатида Абдуллоҳ ибн Масъуд (ваф. 32/650) (р.а.)нинг: “Ягона Аллоҳга қасамки, Аллоҳнинг китобида қасрда нозил бўлганини мен билмаган бирор сура йўқ. Аллоҳнинг Китобидан бирор оят йўқки, мен унинг нима ҳақда нозил бўлганидан бехабар бўлсам. Агар Аллоҳнинг Китобини мендан кўра яхшироқ биладиган бирор кимни билсам ва унинг олдига туя билан етиб бориш имкони бўлса, албатта борган бўлардим”, деган. Бошқа ривоятда: “Аллоҳга қасамки, Набий (с.а.в.)нинг асҳоблари Аллоҳнинг Китобини улар орасида энг яхши билимдони мен эканимни улар биладилар”, деган.

Ўша даврда улар яшаган жамиятда ёзишга эмас ёдлашга кўпроқ таянилар эди. Оятлар, ҳадислар саҳифа ва китобларда эмас хотираларда сақланарди (Муҳаммад Абу Захв, 1958). Бундан Расулulloҳ (с.а.в.) давларида ёзиш мутлақо бўлмаган деган маъно чиқмайди.

Тобеинлар даври.

Расулulloҳ (с.а.в.) вафот этганларидан сўнг фатҳлар кўпайди. Саҳобалар янги фатҳ қилинган юртларга тарқалиб, ўша ернинг туб аҳолисига Қуръон таълим бериш, унинг маъноларини изоҳлаш ва унга тегишли бошқа илмларни ўргатиш масъулиятини ўз зиммаларига олганлар. Тобеинлар илм олиш учун тўғридан-тўғри саҳобаларга мурожаат қилишди. Ҳасан Басрий (21/642–110/728)нинг: “Аллоҳ қайси оятни туширган бўлса, нима ҳақда нозил бўлган ва унда нимани назарда тутганини билишни хоҳлайман” (Иброҳим ибн Мусо Шотибий, 1997) деган сўзи ҳам илмга ташна тобеинларнинг сабаби нузул илмига нечоғлиқ иштиёқманд бўлганларини кўрсатади.

Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) (ваф. 32/650)дан Зир ибн Хубайш (ваф. 81/700), Абу Воил Шакик ибн Салама (ваф. 82/701), Алқама (ваф. 61/681), Асвад (ваф. 75/694) ва бошқалар таълим олишди. Саид ибн Жубайр (ваф. 95/714), Ато ибн Абу

Аннотация. Сабаби нузул илми алоҳида илм сифатида ажралиб чиқиб, ҳозирги кўринишига келгунча бир қанча босқичлардан ўтган. Саҳоблар Қуръон маъноларини тўлиқ англаш мақсадида оятларни улар нозил бўлган ҳолат ва вазият билан боғлиқ равишда ёдда сақлаб қолганлар. Ўша даврда маълумотларни ёзиш қўлига аҳамият берилга бошланди. Биринчи бўлиб ҳадислар жамланди. Сабаби нузул, оятларнинг тафсирига оид маълумотлар ҳадис тўпламлари ичидан жой олди. Кейинчалик бу борада мустақил асарлар яратилди.

Мақолада сабаби нузул илмининг ривожланиш босқичлари даврлар бўйича келтирилиб, сўнгга унинг алоҳида фан сифатида ажралиб чиқишига тўхталиб ўтилган. Бу илмга бағишланган мустақил асарлар, уларнинг номлари ҳамда муаллифлари зикр қилинган. Дастлаб ёзилган асарлар билан кейинги даврда ёзилган асарларнинг ўхшашликлари ва фарқлари таҳлил қилинган. Имом Воҳидийнинг “Асбоб ан-нузул” асари бизга тўлиқ ҳолда етиб келган муътабар манба бўлгани учун унинг устуниклари, ундаги санад билан боғлиқ камчиликлар ҳамто сабаби нузулга доир ривоятлар сони ҳақидаги кенг маълумот берилган.

Умуман олганда, мақолада бу илмнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва алоҳида илм сифатида ажралиб чиқиши тарихий жиҳатдан ёритилган. Қуръон илмлари орасида бу илм алоҳида ўрин тутуши ва унинг хусусиятлари келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: Сабаби нузул, саҳоба, саҳифа, фатҳ, табиин, тадвин, фатво, муснад, Андалус, қироат, санад.

Abstract. *Asbab an-nuzul science went through several stages until it formed as a separate science and came to its present appearance. To fully understand the meaning of the Qur'an, the Sahabah memorized the verses in the context of their revelation and the situation. At that time, more attention was paid to storing information in memory than to writing. By the time of the Tabi'in, importance was given to the "tadwin" of Islamic knowledge. Hadiths were collected first. The reason is that the information about interpretations of the verses was revealed in the hadith collections. Later, independent works were written in this regard.*

In the article, the stages of the development of the science of Asbab an-nuzul are given by periods, and then its formation as a separate science is discussed. Independent works dedicated to this science, their titles, and authors are mentioned. The similarities and differences between the works written in the early period and the works written in the later period were analyzed. Especially since Imam Wahidi's work "Asbab an-nuzul" is a reliable source that has reached us in its entirety, its advantages, shortcomings related to the sanad, and even the number of narrations about asbab an-nuzul were covered with extensive information.

In general, the article describes the emergence, development, and formation of this science as a separate science historically. Among the sciences of the Qur'an, this science has a special place, and its characteristics are mentioned.

Keywords: *Asbab an-nuzul, sahaba, sahifa, opening, tabi'in, tadwin, fatwa, Musnad, Andalus, recitation, sanad.*

Аннотация. Наука “Асбаб ан-нузул” прошла несколько этапов развития, пока не сформировалась как отдельная наука и не пришла к своему нынешнему виду. Чтобы полностью понять смысл Корана, сахабы запомнили аяты в контексте их откровения и ситуации. В то время больше внимания уделялось хранению информации в памяти, чем записи. Ко времени табиитов большое значение придавалось “тадвинам” исламских наук. Сначала были собраны хадисы. Информация о толкованиях аятов и обстоятельствах их ниспослания раскрывалась в сборниках хадисов. Позднее на этот счет были написаны самостоятельные работы.

В статье по периодам даны этапы развития науки “Асбаб ан-нузул”, а затем рассмотрено ее становление как отдельной науки. Указаны самостоятельные работы, посвященные этой науке, их названия и авторы. Анализируются сходства и различия между произведениями, написанными в ранний период, и произведениями, написанными в более поздний период. Кроме того, труд имама Вахида “Асбаб ан-нузул” является достоверным источником, дошедшим до нас в полном объеме, его достоинства, недостатки, связанные с санадом, и даже количество хадисов об “Асбаб ан-нузул” были всесторонне освещены.

В целом, в статье исторически описывается возникновение, развитие и становление “Асбаб ан-нузул” как отдельной науки. Среди наук Корана эта наука занимает особое место.

Ключевые слова: Асбоб ан-нузул, сахаба, страница, открытие, табиин, тадвин, фетва, муснад, андалус, декламация, санад

Рабох (ваф. 114/732), Товус ибн Кайсон (106/724) ва бошқа тобеинлар Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а.) нинг (ваф. 68/687) шогирдлари сифатида кўзга ташландилар. Оиша (р.а.)дан Масруқ (62/682), Урва ибн Зубайр (ваф. 94/713), Абу Салама ибн Абдулрахмон (94/713) ва бошқалар таҳсил олишди (Фаҳд ибн Абдулрахмон Румий, 2005). Бу боскичда ҳам бошқа исломий илмлар катори бу илм ҳам устоздан шогирдга огзаки тарзда нақл қилинган.

Ҳадисларни тадвин (китоблар ёзилиш) даври.

Халифа Умар ибн Абдулазиз (61/681–101/720) ҳадисларни ёзишга катта эҳтиёж тугилганини пайкади ва 100/718 йил бошида бу ҳақда Мадина ҳокими ва қозиси Абу Бакр ибн Ҳазмга (36/656–120/738): “Расулulloҳ (с.а.в.)нинг ҳадисларига назар сол ва уларни ёз. Мен илмни йўқолиб кетишидан, уламолар айрилишдан хавотирланман” (Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Наср Марвазий, 2001), дея мактуб ёзди. Унга Амра бинти Абдулрахмон (98/717) ва Қосим ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр (107/725) билган ҳабарларни ҳам ёзишни таклиф қилди. Шунингдек йирик исломий шаҳарларнинг ҳокимларига ҳадисларни тўплаш ҳақида буюрок берди. Айнан шу масала юзасидан мактуб йўлланганлар каторида Ибн Шихоб Зухрий (ваф. 124/742) бор эди. Ўша вақтдан бошлаб уламолар суннатни ёзишга киришдилар. Имом Зухридан кейинги табакда бу борадаги ишлар авжига чикди. Маккада Абдулмалик ибн Журайж (ваф. 150/767), Мадинада Муҳаммад ибн Исҳоқ (80/699–151/769), Молик ибн Анас (ваф. 179/795), Басрада Робий ибн Собих (ваф. 160/777), Саид ибн Абу Аруба (ваф. 156/773), Ҳаммод ибн Салама (ваф. 167/783), Куфада Суфён Саврий (ваф. 161/778), Шомда Абулрахмон ибн Амр Авзойи (ваф. 157/774), Воситда (Ироқдаги шаҳар) Ҳушайм ибн Башайр (ваф. 183/799), Яманда Маъмар ибн Рошид (ваф. 153/770), Хўросонда Жарир ибн Абдулхамид (ваф. 188/804), Абдуллоҳ ибн Муборак (ваф. 181/797) ҳадисларни тўплаш йўлида жонбозлик кўрсатишди (Муҳаммад Муҳаммад Абу Захв, 1958). Бу асарларнинг аксари ҳадислар билан биргаликда саҳоба ва тобеинларнинг фатволарини ҳам ўз ичига олган эди (Муҳаммад Ажжаж Хатиб, 1988). Бунга имом Молик ибн Анас (93/711–179/795) (р.а.) нинг “Муватто” асарини мисол қилиш мумкин. У боблар асосида тартибланган бўлиб, ўз ичига ҳадислардан ташқари саҳобаларнинг сўзлари ва тобеинларнинг фатволарини ҳам олган. Уларнинг

аксари Мадина аҳлидан бўлганлар. Гоҳида фикхий қарашларни келтирган бўлсада, асар ҳадис йўналишида тасниф қилинган. Унда сабаби нузулга оид жами ўн¹ ривоят келтирилган.

Кейинчалик ҳадислар алоҳида ажратилди. Дастлаб муснад йўналишидаги китоблар таълиф қилинди. Муснадларда ҳар бир саҳобадан алифбо ёки исломга кириш навбати бўйича ривоят қилинган ҳадислар мавзуга риоя қилинмаган ҳолда келтирилади. Абу Довуд Таълисий (ваф. 204/819)нинг “ал-Муснад” асари бу йўналишда ёзилган биринчи тўпламлардан саналади. Унда сабаби нузулга оид ривоятлар тарқок ҳолда учрайди. Масалан, Абдуллоҳ ибн Умар (ваф. 73/693)дан қуйидаги ривоят келтирилган: «Хамр (маст қилувчи ичимликлар) ҳақида учта оят нозил бўлган. Улардан энг биринчи “Сиздан хамр ва қимор ҳақида сўрашадиган” оятдир» (Абу Довуд Сулаймон ибн Довуд Таълисий, 1999).

Имом Аҳмад ибн Ҳанбал (164/781–241/855) нинг “ал-Муснад” асари қирк мингга яқин ҳадисни ўз ичига олган йирик ҳадис тўплами бўлгани боис сабаби нузулга доир ривоятлар бошқаларига қараганда унда кўпроқ учрайди. Қуръони қиримнинг қирк уч³ сураси бўйича жами уч юз йигирма уч ривоят келтирилган. Мисол тариқасида қуйидаги ривоятни келтириш мумкин. Саҳоба Абу Айёш Зуракий айтиди: Биз Расулulloҳ (с.а.в.) билан бирга Усфанда⁴ эдик бизларни мушриклар қарши олди. Ўшанда Халид ибн Валид уларнинг бошқалари эди. Улар биз билан қибла орасида эдилар. Расулulloҳ (с.а.в.) биз билан бирга пешин намозини ўқидилар. Улар: “Биз уларни қутмаган пайтларида ҳужум қилганимизда эди. Ҳозир уларга бир намоз келди, у улар учун ўзлари ва бола-чакаларидан ҳам суякларик”, дейишди. Ўшанда пешин билан аср орасида Жаброил ушбу оятларни нозил қилди: (Эй Муҳаммад,) **мўминлар орасида турганингизда уларга имом бўлиб намоз ўқимокчи бўлсангиз...**” (Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Ҳанбал, 2001).

¹ Бакара: 3, Монда: 1, Анфол: 1, Ҳаж: 1, Нур: 1, Аҳзоб: 1, Абаса: 1, Ихлос: 1.

² Бакара сураси, 219-оят.

³ Бакара: 36, Оли Имрон: 24, Нисо: 37, Монда: 34, Анъом: 1, Анфол: 14, Тавба: 11, Худ: 10, Хижр: 1, Наҳл: 2, Исро: 8, Қаҳф: 1, Марям: 6, Ҳаж: 1, Нур: 14, Фурқон: 3, Қосос: 3, Анкабут: 2, Рум: 2, Лукмон: 1, Аҳзоб: 23, Сод: 2, Зумар: 5, Фуссилат: 5, Духон: 7, Фатҳ: 11, Ҳужурот: 8, Қамар: 3, Воқеа: 1, Муҷодала: 6, Ҳанп: 2, Мумтаҳина: 2, Соф: 1, Жумъа: 2, Мунофиқун: 4, Таҳрим: 4, Жин: 1, Мудассир: 5, Қиёмат: 5, Зухро: 4, Алак: 2, Масад: 2, Ихлос: 1.

⁴ Макканинг шимоли-ғарбида 80 км узоқликда жойлашган минтақа. Унинг катта қисми Жидданинг шимоли-шарқи билан туташиб кетган.

Имом Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Доримий (181/797–255/869) “ал-Муснад Ал-Жоме” асарида хадислардан ташкари саҳобалар, тобиинларнинг сўзлари ҳамда улардан кейин келган фиксда пешво илм аҳлларини гапларини ҳам келтирган. Хадис ривоятидан кейин ундан олинган фикхий фойдани илова қилади.

Кейинчалик Имом Бухорий (194/810–256/870) биринчи бўлиб факат саҳих хадисларга бағишланган тўпламини яратди. Унда баъзи хадисларни такрор келтирди, айримларини турли бобларга мос келиши учун қисқартирган ҳолда ривоят қилди. Унда сабаби нузул ривоятлари кўп учрайди бироқ, маълум. Бир китоб (бўлим) да жамланмаган. Муносиб бобларда тарқок келтирилган.

Муслим ибн Ҳажжож (206/822–261/875) томонидан таълиф этилган “ал-Муснад ас-саҳих” асарида, имом Абу Довуд (202/817–275/888) “ас-Сунан” асарида, Аҳмад ибн Шуайб Насоий (215/829–303/915) “ал-Мужтабо мин ас-сунан” асарида сабаби нузулга оид ривоятлар китоблар ва бобларга муносиб равишда тарқок ҳолда келган. Имом Термизий (209/824–279/892)нинг “ас-Сунан” асарида бошқаларидан фарқли ўларок “Қуръон тафсири боблари” номили алоҳида бобда бир қанча сабаби нузул ривоятлар ўрин олган ва китобнинг турли бобларида тарқок ҳолда келтирилган.

Сабаби нузулга бағишланган мустақил асарлар

Уламолар сабаби нузул илмига эртарок эътибор қаратганлар. Биринчи бўлиб:

Маймун ибн Мехрон (ваф. 117/735) “Тафсил ли Асбоб ан-танзил” (Қуръон оятлари нозил бўлиш сабаблари ҳақида батафсил манба) номили асар ёзган. Суриялик тадқиқотчи Абдулҳаким Унайс асар кўзмасини кўрганини айтган (Аҳмад ибн Али Ибн Ҳажар Аскалоний, 1997).

Али ибн Мадиний (ваф. 161/778–234/849) “Асбоб ан-нузул” (Нозил бўлиш сабаблар) асарини ёзган (Заркаший, 1980). Афсуски бу асарнинг бизгача етиб келган нусхаси аниқланмаган. Муаллиф китобига факат саҳих ва ҳасан даражасидаги ривоятларни киритган дейиш мумкин. Чунки у ривоятларни қабул қилишда ўта талабчанлиги машҳур бўлган “жарҳ ва таъдил”, “илал ал-ҳадис” илмларининг пешкадам билимдонларидан бўлган. Имом Бухорийнинг “Ҳеч кимнинг олдида ўзимни Али ибн Мадинийнинг олдидачалик арзимас аса-

маганман” деган сўзи ҳам унинг хадис бобида қанчалик етук бўлганини кўрсатади (Шамсуддин Мухаммад ибн Аҳмад аз-Заҳабий, 1985).

Қози Абдурахмон ибн Мухаммад Футайс Қуртубий (ваф. 402/1012) “ал-Қисас ва ал-асбоб аллатий назала мин ажлиха ал-Қуръон” (У сабабли Қуръон оятлари нозил бўлган қиссалар ва сабаблар” асарини тасниф қилган (Шамсиддин Мухаммад ибн Али Довудий, 1983). Ибн Башкувал (Қосим Халаф Ансорий ибн Абдулмалик (Ибн Башкувал), 1966) (494/1101–578/1183) ана шу ном билан зикр қилган. Ибн ал-Имод Ҳанбалӣ (1032/1623–1089/1679) асар номини “Китоб асбоб ан-нузул” деб келтирган (Абдулхай ибн Аҳмад ибн Мухаммад ибн Имод Ҳанбалӣ, 1989). Имом Заҳабий Абу Муторриф Андалусийнинг “Китоб ал-Қисос” (Қиссалар китоби) ва “Китоб асбоб ан-нузул” (Шамсиддин Мухаммад ибн Аҳмад аз-Заҳабий, 1987) (Сабаби нузул ҳақидаги китоб) ни бошқа-бошқа китоблар деган фикрни илгари сурган. Лекин жазм билан бирор гап айтмаган.

Асар номидан кўриб турибдики, муаллиф сабаб билан қиссани бир-бирдан ажратган. Агар улар бир хил маънони англатганида биттаси билан қифояланган бўлар эди. Шунингдек асар номи Қуръонда зикри келган умматларнинг қиссалари нозил бўлиш сабабига алоқадор эмаслигини англатади. Ибн Футайс Али ибн Мадинийнинг асари билан таниш бўлган ва ўз асарида уникига қараганда кўпроқ маълумотларни жамлаган дейиш мумкин. Чунки у оммавий кутубхоналар кўп, нусха қўчирувчи хаттотлар сероб бўлган даврда яшаган. Айниқса, Андалус подшоҳлари Богдод ва ислом оламининг бошқа ўлкаларидаги китобларни имкон қадар йиғишга алоҳида аҳамият берганлари аини мудоаа бўлган. Энг асосийси Ибн Футайснинг қатта муҳаддис (Шамсуддин Мухаммад ибн Аҳмад аз-Заҳабий, 1985) бўлгани ва Қуръон илмлари билан шуғуллангани юқоридаги фикримизни тасдиқлайди.

Исмоил ибн Аҳмад Найсабурий аз-Зарир (ваф. 431/1040) “Асма ман назала фиким ал-Қуръон” (Улар борасида Қуръон (ояти) нозил бўлган шахсларнинг исмлари) асарини ёзган. Уни аввалги уламолар кироат, тафсир ва ҳадисда имом деганлар. Биринчи бўлиб Жалолиддин Суютий (849/1445–911/1505) ўзининг “ал-Итқон фи улум ал-Қуръон” (Қуръон илмлари ҳақидаги мукаммал асар) китобини ёзишда фойдаланган адабиётлар рўйхатида келтирган. Бу эса ўн бешинчи асар-

нинг охирларида мазкур асар мавжуд бўлганига далолат қилади (Шамсуддин Мухаммад ибн Аҳмад Заҳабий, 1985).

Абул Ҳасан Али ибн Аҳмад Воҳидийнинг (ваф. 468/1076) “Асбоб ан-нузул” (Нозил бўлиш сабаблари) асари бизгача етиб келган сабаби нузулга оид муҳим манба ҳисобланади. Воҳидий китобида беш юздан ортиқ ривоятларни келтирган. У аввал сура номини кейин эса оятларнинг нозил бўлиш сабабини келтиради. Китоб мукаддимасида “Сабаби нузул ҳақида ривоят ва нақлсиз бирор сўз гапириш ҳалол бўлмайди” деган. Аммо асарда санадсиз ривоятлар кўп учрайди. Бу билан у эҳтиёт бўлишга чақирган ишни ўзи қилиб қўйган. Масалан Моида сурасининг 57–58-оятларининг сабаби нузули ҳақида Абдуллоҳ ибн Аббосдан келтирилган чамаси бир бетни ташкил қиладиган ривоятлар санадсиз ҳолда келган (Абул Ҳасан Али ибн Аҳмад Воҳидий, “Асбоб ан-нузул”// Саййид Аҳмад Сақар таҳқиқи, 1969). У Аҳмад ибн Иброҳим Саълабий (ваф. 427/1035)нинг шогирдларидан бўлган (Шамсуддин Мухаммад ибн Аҳмад аз-Заҳабий, 1985) ва ундан таъсирланган. У устозининг “ал-Кашф ва ал-Баён” тафсиридан кўп ўринларда бевосита нақл қилганини кўриш мумкин (Абул Ҳасан Али ибн Аҳмад Воҳидий, “Асбоб ан-нузул”// Саййид Аҳмад Сақар таҳқиқи, 1969). У устозини ишончли деб ҳисоблагани боис у келтирган ривоятларни саҳиҳ деб билиб, ортиқча тадқиқ қилмаган бўлиши мумкин.

Абул Музаффар Мухаммад ибн Асъад Ҳанафий (567/1172) “Асбоб ан-нузул ва ал-қисос ал-фурқония” (Нозил бўлиш сабаблари ва фурқоний қиссалар) номи асар таълиф қилган. Ушбу асарни Саййид Мухаммад Абдулқарим Розий икки нусха: Берлин ва Честер Битти нусхалари асосида таҳқиқ қилган. Бироқ бу тадқиқот ҳали чоп этилмаган.

Шиъа олимларидан Абу Жаъфар Мухаммад ибн Али ибн Шаҳрошуб (ваф. 588/1192)га тегишли асар ҳақида Салоҳиддин Сафадий (ваф. 764/1363): “Асбоб нузул ал-Қуръон” китоби унга нисбат берилади” (Салоҳиддин Сафадий, 1981), деган. Умар Ризо эса уни “ал-Асбоб ва ан-нузул ала мазҳаби Оли ар-расул” (Умар Ризо, нашр йили кўрсатилмаган) деб келтирган.

Абулфараж ибн Жавзий (ваф. 597/1201) “Асбоб ан-нузул” номи китоб тасниф қилган. Ҳожи Халифа (1067/1657) ана шу номдаги асарни унга нисбат берган (Ҳожи Халифа, нашр йили кўрсатилмаган).

Абу Исхак Иброҳим ибн Умар Жаъбарий (732/1332) “Мухтасар асбоб ан-нузул” номи

китобни ёзгани маълум. Ушбу асарнинг қўлёзма нусхаларидан бири Берлин кутубхонасида 3578 рақам остида сақланмоқда. Муаллифнинг ҳаётлик даврида 709/1309 йил бу қўлёзманинг кўчирилгани эътиборга моликдир. У Воҳидийнинг китобида келган хабарларнинг санадларини тушуриш билангина қифояланган ҳолос (Жалолиддин Суютий, 1964). Икки асарни чуқурроқ таҳлил қилинса, у Воҳидий келтирмаган баъзи хабарларни асарига киритганини гувоҳи бўлиш мумкин. Бунга Бақара сурасининг 14–16-оятларининг нозил бўлиш сабабларига боғлиқ икки ривоят мисол бўлади.

Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар Аскалоний (773/1371–852/1448) “ал-Ужаб фи баён ал-асбоб” (Оятлар нозил бўлиши ҳақида ажойиб асар) китобининг муаллифидир. Китоб ана шу номда эканини муаллиф асар мукаддимаси охирида очик-ойдин айтган (Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар Аскалоний, 2002). Ҳожи Халифа бу китобни икки марта зикр қилган. Бир гал “Асбоб ан-нузул” номи билан иккинчи марта эса “ал-Иъжоб би баён ав тибён ал-асбоб” деб келтирган (Ҳожи Халифа, нашр йили кўрсатилмаган). Биринчи ном тўғрироқ. Чунки Жалолиддин Суютий “ал-Дур ал-мансур” асарида бир матнни нақл қилиб: “Ҳофиз Ибн Ҳажар ўзининг сабаби нузулга бағишланган китобининг аввалида келтирган ва уни “ал-Ужаб фи баён ал-асбоб” деб номлаган” (Жалолиддин Суютий, 1983), деган. Иккинчи номга келсак, муаллиф китобини аввал ўша ном билан атаган, сўнгра ўзгартирган бўлиши эҳтимоли бор.

Ибн Ҳажар китобини Воҳидийгача етиб борадиган санадни келтириш билан бошлайди. Кейин эса, бир қанча ривоятларни санадсиз келтирганига эътироз билдиради. Асосий гап санадни келтиришда эмас, ўша санданинг саҳиҳ бўлишида эканини таъкидлаб: “Қанча-қанча узлуксиз санадлар борки, улар ёлгончи, матрук, қўпол хато қилувчи ровийлар томонидан ривоят қилинган. Қанча-қанча хабарлар борки, санадсиз зикр қилинса-да, “бу фалончининг асари кучли санад билан ривоят қилинган” дейилади” (Аҳмад ибн Али Ибн Ҳажар Аскалоний, 1997), дейди. У санади келтирилмаган ривоятларни саҳиҳ, ҳасан, заиф ва ўта заиф каби даражаларини баён қилган. Одатда аввал оятлар хусусида Воҳидийнинг гапини келтириб, сўнгра ўша гапнинг манбасини қайд қилиш ёки ривоятнинг даражасини белгилайди. Бу борада бошқа фикр-мулоҳазалар ва ривоятларни ҳам нақл қилади. Асарни тасниф

мобайнида тафсир, Қуръон илмлари, ҳадис ва ҳадис илмлари, сийрат, тарих ва бошқа илмларга оид бир юз йигирма учта манбадан фойдаланган (Ҳожи Халифа, нашр йили кўрсатилмаган).

Жалолиддин Суютий (849/1445–911/1505) “Лубоб ан-нукул фи асбоб ан-нузул” (Сабаби нузул ҳақидаги сара нақллар). Суютий ўз давригача ёзилган асарлардан фойдаланган. Унинг асари Воҳидийникига қараганда ўзининг ихчамлиги, кўп маълумотни жамлагани, ҳар бир ҳадис мўътабар ҳадис тўпламларига нисбат берилгани, саҳих, қабул қилинадиган ва қилинмайдиганлари саралангани, бир-бирига қарама-қарши ривоятлар ораси жамлангани, сабаби нузулга тааллуқли бўлмаганлари чиқариб ташлангани билан ажралиб туради.

Суютийнинг мазкур асари “Асбоб ан-нузул” номи билан Мисрда 1873 йилда алоҳида китоб ҳолида нашр этилган, “Лубоб ан-нукул фи асбоб ан-нузул” номи билан эса “Тафсир ал-Жалолайн”нинг ҳошиясида Мисрда 1897, 1909 йилларда ҳамда Қозон шаҳрида 1910 йилда нашр қилинган. Айни асар Қарақчада ҳам Қуръони қаримнинг ҳошиясида 1894–1900 йилларда қайта-қайта нашр этилган.

Атия ибн Атия Ажхурий (ваф. 1190/1776)нинг “Иршад ар-Роҳман ли Асбоб ан-нузул ва ан-насих ва ал-мансух ва ал-муташадиҳ ва тажвид ал-Қуръан” асари. Муаллиф бу китобда Воҳидийнинг “Асбоб ан-нузул” китоби ва Иброҳим Жаббарий томонидан амалга оширилган унинг мухтасари ҳамда Суютий асарининг ҳулосасини бир жойда жамлашага ҳаракат қилган. Қисқартириш мақсадида санадларни ва такрорларни келтирмаган. Ҳар бир суранинг нозил бўлиш сабаби ҳақида алоҳида сўз юритиб, кейин ундаги мансух (ҳукми бекор қилинган) оятларга тўхталади. Сўнгра қайси оятлар муташобех эканини баён қилиб, суранинг фазилати тўғрисидаги маълумотлар билан тугатган.

Замондош олимлардан Муқбил ибн Ҳодий Вадий “ас-Саҳих ал-муснад мин асбоб ан-нузул” номли китоб ёзган. Мазкур асарда икки юз саксон еттига ривоят келтирилган бўлиб, муаллиф ассан матн таҳлиliga эмас, санадга кўпроқ аҳамият берган. Айрим ўринларда Мадинада юз берган воқеани маккий оятнинг нозил бўлишига сабаб қилиб келтирган ҳолатни кўриш мумкин. Бунга Мутаффифин сураси борасида келтирилганларини мисол қилиш мумкин. Мазкур сура Мақкада нозил бўлган. У эса Ибн Аббоснинг қуйидаги ривоятини

унинг нозил бўлишига сабаб сифатида келтирган: “Набий (с.а.в.) Мадинага келганларида улар ўлчов борасида энг ёмон одамлар эдилар. Шунда Аллоҳ таоло: **“Ўлчовдан уриб қолувчиларга вайл бўлсин”**ни нозил қилди. Шундан сўнг улар ўлчовни яхши қиладиган бўлдилар”. Битта воқеани бир гал маданий оятнинг бошқа ўринда маккий оятнинг нозил бўлишига сабаб қилган. Матн танкиди эътибордан четда қолгани учун Вадий “усулий қоидалар” (Мукбил ибн Ҳодий Вадий, 1983) сарлавҳаси остида келтирган таърифига ривоятлар мос келмай қолган.

Доктор Ҳаммод Абдулҳолик Ҳалва “Асбоб нузул ал-Қуръон масодируҳа ва манохижуха” мавзусидаги тадқиқот иши билан докторлик илмий даражасини олган. Кейинчалик ушбу тадқиқот икки жилдада чоп этилган. Муаллиф биринчи жилдини сабаби нузул ривоятларининг манбаларига бағишлаган. Улар “Муваддот”, “Саҳихи Бухорий”, “Саҳихи Муслим”, тафсир китоблари, хусусан, “Тафсири Табарий”, “Тафсири Куртубий”, “Тафсири Ибн Касир” каби тафсирлардан иборат. Бундан ташқари сийрат, мағозий, тарих китобларини тадқиқ этган. “Сийрати Ибн Ҳишом”, “Табакот Ибн Саъд”, “Тарихи Табарий”, Ибн Касирнинг “Ал-Бидоя ван ниҳоя” китобларига ишора қилган. Улмул Қуръонга оид “Ал-Бурхон”, “ал-Иткон”, Воҳидийнинг “Асбоб ан-нузул”, Суютийнинг “Лубоб ан-нукул” каби асарларни ўрганган. Асарда сабаби нузул ривоятларини бир жойга тўплашга эътибор қаратилмаган. Балки имкон қадар шу мавзуга боғлиқ мавжуд манбаларни ўрганиш назарда тутилган. Фикҳ китоблари муаллифнинг назаридан четда қолган. Зеро, имом Қосоний (ваф. 587/1191)нинг “Бадое ас-саное”, Ибн Ҳазм (384/994–456/1064)нинг “ал-Мухалло” каби асарларида ҳам сабаби нузул ҳақида сўз борган. Китобнинг иккинчи жилдида уламоларнинг сабаби нузулни ўрганишда қўллаган услубларига, уни баён қилишда маънавларнинг хусусиятларига тўхталиб ўтилган.

Шайх Абдулфаттоҳ Қози ўзининг “Асбоб ан-нузул ан ас-саҳоба ва ал-муфассирийн” (Шайх Абдулфаттоҳ Қози, 1987) асарини таълиф этди. Муаллиф ривоятларни Воҳидий ва Суютий услубида баён этган. Гоҳида воқеа юз берган жойни зикр қилади. Лекин бу китобнинг бошидан охиригача мунтазам давом этмаган. Баъзи вақтларда ровийларни келтиради, айрим ўринларда уларни тушириб қолдиради. Китобда

ривоятларнинг санадлари келтирилмаган. Фикримизнинг тасдиғи сифатида қуйидаги ривоятни келтирмиз. Муаллиф айтди: “Аллоҳ таоло “Аллоҳнинг йўлида қатл бўлганларни ўликлар деманг. Балки улар тирикдилар, лекин сиз сезмайсиз”, деган. Бу оят Бадр жангида ҳалок бўлган мусулмонлар хусусида нозил бўлган. Улар ўн тўрт нафар эди. Саккиз нафари ансорлардан, олти нафари муҳожи́рлардан бўлган. Аллоҳ йўлида қатл қилинган кишилар ҳақида одамлар “Фалончи ўлиб кетди, дунё неъмат ва лаззатидан бебаҳра қолди”, дер эдилар” (Шайх Абдулфаттах Қози, 1987). Қўриб турганимиздек, муаллиф бу ерда на ровийни ва на ривоятни ким қайси асарида келтирганига ишора қилган.

Аллоҳ таолонинг “Уларнинг гўшглари ҳам, қонлари ҳам зинҳор Аллоҳга етмайди. Лекин Унга сиздан тақво етади” сўзи ҳақида шундай дейди: “Ибн Журайж шундай ривоят қилади: Жоҳилият аҳли Байтул ҳаромга туянинг гўшгларию қонларини суртар эдилар. Набий (с.а.в.)нинг асқоблари суртишга биз ҳақлироқмиз, дедилар. Шунда Аллоҳ таоло ушбу оятни нозил қилди. Ибн Абу Ҳотим ривоят қилган” (Шайх Абдулфаттах Қози, 1987). Олим бу ўринда ровийни ҳам қайси муҳаддис келтирганига ҳам алоҳида тўхталиб ўтган.

Аявий Халифа Аявий “Жоме ан-нукул фи асбобан-нузулвашарҳиоётиҳа” асарини жамлаган. Китоб икки жилдан иборат. Муаллиф Қуръон оятларининг нозил бўлиш сабаби борасида келган сўзларни тўплаган. Китобнинг номидан у ўз ичига олган маълумотларга мос десак, хато қилмаган бўламиз. Чунки у маълумотларни текширмасдан ва таққиқ қилмасдан келтиравергани боис ўқувчи унда сараланмаган нақллар йиғиндисига дуч келади.

ХУЛОСА

Сабаби нузул илми Қуръони карим нозил бўлиши билан боглиқ илмлар сирасига қиради. Бу илм ҳам бошқа илмлар каби дастлаб тарқок ривоятлар ҳолатида бўлиб, муайян ном билан аталмаган. Ваҳий билан ҳамнафас яшаган саҳобалар оятларни яхши англаш мақсадида уларни вазият ва ҳолат билан бирга ёдлаб қолишга ҳаракат қилганлар. Кейинги авлод вакиллари – тобеинлар эса динга оид бошқа маълумотлар қатори оятларнинг нозил бўлиш сабабларини ҳам саҳобалардан ўрганганлар. Зарарурат тақозосига

қўра тобеинлар даврида ҳадисларни тўплаш ишлари бошлаб юборилган, сабаби нузулга оид ривоятлар ҳадислар сирасида нақл қилинганини қўриш мумкин. Кейинчалик эса ҳадис тўпламлари, тафсир китоблари, сиёратга оид асарлардан жой олган ва шу зайдда ривожланиб мустақил илм сифатида ажралиб чиққан ҳамда ҳозирги кундаги қўринишга келган.

Юқорида келтирилган маълумотлардан қўриниб турибдики, мусулмон уламолар томонидан сабаби нузул масаласига қатта эътибор қаратилган. Ривоятларни саҳиҳ ва носоҳиҳга ажратиш, саралаш, тизимлаштириш ва таҳлил қилиш, гоҳида муфассал, баъзан эса мухтасар шаклда асарлар тасниф этиш орқали уламолар сермахсул маҳнат қилганлар.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдулхай ибн Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Имом Ҳанбалӣ. (1989). Шазарот аз-заҳаб фи ахбар ман заҳаб. Байрут: Дор Ибн Касир.
2. Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Ҳанбал. (2001). ал-Муснад // Шуайб Арнаут таҳқиқи. Байрут: Муассаса ар-рисала.
3. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Наср Марвазий. (2001). Ас-Сунна. Риё: Дор ал-осима.
4. Абу Довуд Сулаймон ибн Довуд Таълисий. (1999). Муснад Абу Довуд Таълисий // Муҳаммад Абдул Муҳсин Туркий таҳқиқи. Миср: Дор Ҳажар.
5. Абул Ҳасан Али ибн Аҳмад Воҳидӣ. (1969). “Асбоб ан-нузул” // Саййид Аҳмад Сакар таҳқиқи. Байрут: Дор ал-китоб ал-жадид.
6. Абул Ҳасан Али ибн Аҳмад Воҳидӣ. (1969). “Асбоб ан-нузул” // Саййид Аҳмад Сакар таҳқиқи. Байрут: Дор ал-китоб ал-жадид.
7. Абулқосим Али ибн Ҳасан ибн Хибатуллоҳ ибн Асоқир. (1995). Тариху Мадинати Димашқ // Муҳибуддин Абу Саъид Умарий таҳқиқи. Байрут: Дор ал-фикр.
8. Аҳмад ибн Али Ибн Ҳажар Асқалонӣ. (1997). “ал-Ужаб фи баян ал-асбаб” // Абдулҳаким Унайс таҳқиқи. Даммом: Дор Ибн ал-Жавзий.
9. Аҳмад ибн Али ибн Ҳажар ал-Асқалонӣ. (2002). Ал-Ужаб фи баян ал-Асбоб // Абу Абдулрахмон Фаввоз Аҳмад Замарлӣ таҳқиқи. Байрут: Дор Ибн Ҳазм.
10. Жалолиддин Суютӣ. (1964). Бугъат ал-вуати фи тобақот ал-дуғавийин ва ан-нуҳати // Абулфазл Иброҳим. Ж. 1. . Қоҳира: Нашриёт қўрсатилмаган.
11. Жалолиддин Суютӣ. (1983). Ад-Дур ал-мансур фи тафсир ал-маъсур. Ж. 8. . Байрут: Дор ал-фикр.
12. Зарқашӣ. (1980). Бурхон фи улум ал-Қуръон // Муҳаммад Абдулфазл Иброҳим таҳқиқи. Байрут: Дор ал-фикр.

13. Иброҳим ибн Мусо Шотибий. (1997). ал-Мувафакот // Машхур ибн Ҳасан таҳқиқи. ар-Риёд: Дор Ибн Аффон.
14. Қосим Халаф Ансорий ибн Абдулмалик (Ибн Башкувал). (1966). Ас-Сила. Қоҳира: ал-Дор ал-Мисрия.
15. Муқбил ибн Ҳодий Вадий. (1983). “Ас-Саҳих ал-муснад мин Асбоб ан-нузул”. Қувайт: Дор ал-Аркам.
16. Муҳаммад Аҷжаж Хагиб. (1988). Ас-Сунна қобла ат-тадвин. Қоҳира: Мактаба ваҳба.
17. Муҳаммад ибн Саъд ибн Манӣ. (2001). Табақот ал-қубро // Али Муҳаммад Умар таҳқиқи. Қоҳира: Мактаба ал-хонижий.
18. Муҳаммад Муҳаммад Абӯ Заҳв. (1958). ал-Ҳадис ва ал-муҳаддисун. Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-арабий.
19. Салоҳиддин Сафадий. (1981). Ал-Вафий би ал-вафят // С. Дедеринг таҳқиқи. Ж. 4. . Висбаден: Нашриёти кўрсатилмаган.
20. Умар Ризо. (нашр йили кўрсатилмаган). Муъжам ал-муаллифийн. Ж. 12. Байрут: Дор ийё ат-турос ал-арабий.
21. Фаҳд ибн Абдулрахмон Румий. (2005). Диросат фи улум ал-Қурон карим. Риёз: Мактаба ал-Фаҳд ал-ватания.
22. Ҳожи Халифа. (нашр йили кўрсатилмаган). Кашф ан-зунун ан асами ал-кутуб ва ал-фунун. Ж. 1. Байрут: Дор ийа ат-турос ал-арабий.
23. Шайх Абдулфаттах Қози. (1987). “Асбоб ан-нузул ан ас-саҳоба ва ал-мұфассирийн”. Байрут: Дор ан-надва.
24. Шамсиддин Муҳаммад ибн Али Довудий. (1983). Табақот ал-мұфассирийн. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия.
25. Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад аз-Заҳабий. (1987). Тарих ал-ислом. Байрут: Дор ал-китоб ал-арабий.
26. Шамсуддин Муҳаммад ибн Аҳмад аз-Заҳабий. (1985). Сияру аълам ан-нубала // Шуъайб Арнаут таҳқиқи. Байрут: Муассаса ар-рисола.
6. Abul Hasan Ali ibn Ahmad Vahidi. (1969). Asbab an-nuzul // Research by Sayyid Ahmed Saqar. Beirut: Dar al-kitab al-jadid.
7. Abulqasim Ali ibn Hasan ibn Hibatullah ibn Asokir. (1995). Tarikh Madinati Dimashq // Research by Muhibbuddin Abu Sa'id Umari. Beirut: Dar al-fikr.
8. Ahamad ibn Ali Ibn Hajar Asqalani. (1997). al-Ujab fi bayan al-asbab // Research by Abdulkhaim Unays. Dammam: Dar Ibn al-Jawzi.
9. Ahmad ibn Ali ibn Hajar al-Asqalani. (2002). Al-Ujab fi bayan al-asbab // Research by Abu Abdurrahman Fawwaz Ahmed Zamarli. Beirut: Dar Ibn Hazm.
10. Jalaluddin Suyuti. (1964). Bugyat al-wuati fi tabaqat al-lugawiyyin wa an-nuhati // Abulfazl Ibrahim. Vol. 1. Cairo: Publisher not specified.
11. Jalaluddin Suyuti. (1983). Ad-Dur al-mansur fi tafsir al-ma'sur. J. 8. Beirut: Dar al-fikr.
12. Zarkashi. (1980). Burhan fi ulum al-Qur'an // Research by Muhammad Abulfazl Ibrahim. Beirut: Dar al-fikr.
13. Ibrahim ibn Musa Shatibi. (1997). al-Muwafakat // Research by Mashhur ibn Hasan. Riyadh: Dar Ibn Affan.
14. Qasim Khalaf Ansari ibn Abdulmalik (Ibn Bashkuwal). (1966). As-Sila. Cairo: al-Dar al-Misriya.
15. Muqbil bin Hadi Wadi'i. (1983). “As-Sahih al-musnad min asbab an-nuzul”. Kuwait: Dar al-Arqam.
16. Muhammad Ajjaj al-Khatib. (1988). As-Sunnah qaba al-tadwin. Cairo: Maktaba Wahba.
17. Muhammad ibn Sa'd ibn Mani'. (2001). al-Tabaqat al-Kubra // Research by Ali Muhammad Umar. Cairo: Maktaba al-Khanji.
18. Muhammad Muhammad Abu Zahw. (1958). al-Hadith and al-Muhaddisun. Cairo: Dar al-kutub al-arabi.
19. Salahiddin Safadi. (1981). Al-Wafi bi al-wafyat // S. Dederer investigation. Vol. 4. Wiesbaden: Publisher not specified.
20. Omar Reza. (the year of publication is not indicated). Mu'jam al-muallifiy. Vol. 12. Beirut: Dor iya at-turos al-arabi.
21. Fahd ibn Abdurrahman Rumi. (2005). Dirosat fi ulum al-Quran karim. Riyaz: Maktaba al-Fahd al-wataniya.
22. Haji Khalifa. (the year of publication is not indicated). Kashf an-zunun an asami al-kutub wa al-funun. Vol. 1. Beirut: Dar ihya at-turos al-arabi.
23. Sheikh Abdulfattah Qadi. (1987). Asbab an-Nuzul an as-Sahaba wa al-Mufassirin. Beirut: Dar an-nadwa.
24. Shamsuddin Muhammad ibn Ali Dawudi. (1983). Tabaqat al-mufassiriyn. Beirut: Dar al-kutub al-ilmiya.
25. Shamsuddin Muhammad ibn Ahmad al-Zahabi. (1987). History of Islam. Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.
26. Shamsuddin Muhammad ibn Ahmad al-Dhababi. (1985). Siyaru a'lam an-nubala // Research by Shu'ayb Arnaut. Beirut: Institution ar-risala.

REFERENCES

1. Abdulhai ibn Ahmad ibn Muhammad ibn Imad Hanbali. (1989). Shazarat az-zahab fi akhbar man zahab. Beirut: Dar Ibn Kasir.
2. Abu Abdullah Ahmad ibn Hanbal. (2001). al-Musnad // Study of Shuayb Arnaut. Beirut: Institution ar-risala.
3. Abu Abdullah Muhammad ibn Nasr Marwazi. (2001). Al-Sunnah. Riyaz: Dar al-Asima.
4. Abu Dawud Sulaiman bin Dawud Tayalisi. (1999). Musnad Abu Dawud Tayalisi // Research by Muhammad Abdul Muhsin Turki. Egypt: Dor Hagar.
5. Abul Hasan Ali ibn Ahmad Vahidi. (1969). Asbab an-nuzul // Research by Sayyid Ahmed Saqar. Beirut: Dar al-kitab al-jadid.

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ИМОМ МОТУРИДИЙ ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИНИНГ
“МОТУРИДИЙЛИК” ЖУРНАЛИ**

Мазкур нашр олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасаларининг профессор-ўқитувчилари, докторантлари, мустақил тадқиқотчилари, магистрантлари, талабалари ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тахририят фикри муаллиф нуктаи назари билан бир хил бўлмаслиги мумкин.
Журналдан кўчирма олинганда манба кайд этилиши шарт.

MOTURIDIYLIK

The Maturidiyya - الماتريدية - Матүридизм

1/2023

Бош муҳаррир: **Ж.Каримов**

Муҳаррир: **З.Фахриддинов**

Нашр учун масъул: **З.Арслонов**

Чет тилларидаги матнлар муҳаррири: **О.Сотволдиев**

Дизайнер-саҳифаловчи: **З.Ғуломов**

Манзилимиз: Ўзбекистон халқаро ислом академияси Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази, 100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.

Тел: (+99871) 244-35-47, (+99871) 244-35-36. **Web:** www.maturidijournal.uz

E-mail: info@moturidiy.uz

Наشريётнинг лицензия рақами АИ № 0011. 06.05.2019 йил.

Босишга 03.05.2023 йил рухсат этилди. Бичими 60×84 ¼.

Ризограф усулда босилди. Шартли босма табағи 10,2.

Нашр табағи 10,4. Буюртма № 06.

Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон халқаро ислом академияси”
наشريёт-матбаа бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.

IMOM MOTURIDIY

XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

المركز الدولي للبحوث العلمية

Jurnalga maqolalar qabul qilish
uchun maxsus veb-sayt:

 www.maturidijournal.uz

 +998971 244-35-36

 www.moturidiy.uz

   @moturidiyuz

 info@moturidiy.uz